

Predhodna objava / 1.03

Špela Ledinek

(ETNOLOŠKI) SPOMENIK

Pričujoči tekst prikazuje večplastnost in mnogopomenskost oznake »spomenik«. Spomeniški historiat vključuje različne razlage, skupaj z etimološko, zaokroža ga pretehtavanje pomenske upravičenosti »etnološkega spomenika«. Le-tega pa, poudarjam, ne gledam z vidika (etnološke) konservatorske stroke, ki je bil predstavljen v prejšnji številki Glasnika (Glasnik SED 41, 3-4), temveč zgolj fenomenološko, brez kakršnihkoli ambicij poseganja v domeno etnološkega konservatorstva.

I.

Prvotni pomen slovenskega izraza »pomen« in sorodnega »spomin« je »tisto, (na) kar mislimo (po tem)« (prim. Bezljaj 1995, 84-85 in Snoj 1997, 469, 597).¹ Pri spomenikih gre za spominjanje v trajajočem pomenu, ki je v javni funkciji.² Pomensko kot tudi estetsko javno funkcijo spomenikov poudari uvodna misel Ekkeharda Maia in Gisele Scmirber ob Münchenskem zborovanju na temo *Denkmal und öffentlicher Raum*: »Čaščeni in/ali pa kamen spotike – že leta so spomeniki spoj obojega – v javnosti, na javnih mestih, v javnem prostoru, od javnih sredstev, v javnem mnenju, vsakič tam, kjer sta umetnost in umetnik povabljeni k postavljanju znamenja, ohranitvi prostora in po estetski prisotnosti pomena in oblike spomenika k izločitvi oziroma nastavitvi funkcije; naj bo, da se spominjamo zgodovine in zgodovin, dogodkov, kolektivnih in osebnih, javnih in zasebnih, ali pa nas estetska praksa v ustvarjanju življenjskega prostora – in sicer v sleherni formi na slehernem prostoru in slehernika – privede, da razbiramo monumentalno umetnost zgolj kot čutno dekorativen žanr: od vodnjakov in prostostojećih skulptur na pomembnih trgih, prek abstraktne plastike do nedvoumne arhitekturne narave zgodovinsko spremenjenih umetnostno in naravno estetskih ensembles.« (Mai in Scmirber 1989, 7).³ Če popreprostim: ključno pri spomeniku je, da je postavljen na javnem mestu v trajni spomin na karkoli. Drugo ni bistveno. To v knjigi s posrečenim naslovom *Pomniki a zapomniki (Spomeniki in pozabniki)*⁴ poudarita tudi Zdenek Hojda in Jiří Pokorný. Pravita, da v izhodišču definicije spomenika ni forma, kajti »spomenik je na prvem mestu simbol, šele potem artefakt«. Lahko bi celo rekli, da se »pravi spomenik od druge plastike in arhitekture razlikuje predvsem v tem, da je kot spomenik čaščen zaradi povodov, važnejših od estetskih« (Hojda in Pokorný 1996, 15).

II.

Predhodnike današnjih spomenikov lahko iščemo v predzgodovinskih megalitih v Bretaniji, Provansi in na Korziki. Poleg estetske forme – če ne drugega vsaj prostorsko tvorna – je megalitom lastna tudi funkcija osrediščanja družbe. V starih kulturah, na primer sumerski in egipčanski, so spomenike prekrivali reliefi in napisi o vladarjih, njihovih zmagah ter zahvale bogovom (na primer egipčanske piramide in obeliski). Iz antike so se do danes ohranili stebri in slavoloki, ki spominjajo na zmage Rima in njegove vladarje (Trajanov steber, Konstantinov slavolok ...). Grško-rimska antika je namreč »utemeljila glavnino evropskega spomeniškega programa in izoblikovala tudi prostor za postavitve (forum)« (Čopić in Žitko - Durjava 1998, 208). S tem so bile načrtane smernice kasnejšega razvoja spomenikov. Ker sta bili srednjeveškemu človeku antična prostorska izolacija spomenika in počastitev posameznika tuji, je antični spomeniški program povzela, samostojno nadaljevala, ga dopolnila z novim pojmovanjem osebnosti ter našla odlične prostorske rešitve šele renesansa. »Barok je stopnjeval reprezentativnost upodobljenca in za postavitev spomenikov izoblikoval najučinkovitejše okolišje« (Čopić in Žitko - Durjava 1998, 209). Poleg reprezentativnih spomenikov pa so v 17. in 18. stoletju verniki postavljali tudi tako imenovana znamenja – votivne slike, križe, stebre s svetniškimi kipi in kapelice – s prošnjo za zaščito, z zahvalo za pomoč in ob raznih nesrečah. Zanimivo je, da so znamenja prvotno stala v spomin na srečno rešitev iz nesreče, in ne na smrtne nezgode – mrtvi takrat še niso potrebovali kakšnega posebnega, v spomeniku udejanjenega spominjanja. Wolfgang Brückner ugotavlja, da je oblast v Nemčiji, predvsem protestantska, še v 18. stoletju silovito nasprotovala postavljanju lesenih križev na grobovih, kaj šele križem iz kovanega ali litega železa, kamnitim nagrobnikom, družinskim grobnicam, portretnim spomenikom in v kamen vdelanim fotografijam, kar se množično pojavi tako na deželi kot v mestih šele v 19. stoletju (Brückner 1989, 14).⁵

V 19. stoletju se vzporedno kultu osebnega spominjanja razvije kult javnega spominjanja. Namesto zasebnih znamenj in kapelic dobimo javne kipe, namesto vojakovega votiva pa vojni spomenik. To je nadomestilo siceršnje individualizacijo življenja in dela po francoski revoluciji, obenem pa je izraz sekularizacije družbe, saj so prej na mestu spomenikov stali Marijini stebri in svetniške sohe. »In pravzaprav je imel spomeniški kult 19. stoletja mnogo skupnega s spoštovanjem, ki je bilo poprej odkazano svetnikom. Zatorej ni naključje, da dobivajo spomeniki v motivih sčasoma tudi božansko semantiko. Zgovoren primer je največji italijanski spomenik kralja Viktorja Emanuela

v Rimu, ki se imenuje *Altar della Patria*, torej *Altar domovine* (Hojda in Pokorny 1996, 16). Velik razmah spomenikov v 19. stoletju je izraz meščanskega življenjskega stila, idej in reprezentativnih potreb ter naglega razvoja mest. Prej vladarjem in vrhnji plasti pridržana spomeniška pravica počastitve je bila dodeljena pomembnim meščanom, politikom, umetnikom, izumiteljem, pa tudi vojskovodjem, junakom in kmalu navadnim vojakom (Čopić in Žitko - Durjava 1998, 209). Gradijo se spomeniki na zmagovitih bojiščih, pa tudi nekoliko skromnejši elegijski spomeniki porazom, spomeniki junaštvom novoustanovljenih nacionalnih družb, ki pripovedujejo o kolektivnem zgodovinskem vedenju in s tem ustvarjajo oziroma potrjujejo nacionalno mitologijo. Pričajo o iskanju in najdenju identitete, povečini narodne, ki prerašča poprejšnjo razredno in državno identifikacijo posameznika. V 19. stoletju dobijo spomeniki ob urbanistični modernizaciji mest po vzoru »glavnega mesta sveta« Pariza tudi novo vlogo v organizaciji prostora. Na novih prostranih bulvarjih in trgih predstavljajo pomensko središče in prostorsko težišče. Prizadevanje za prilagoditev mesta zahtevam modernega življenja pa je lahko v naslednji fazi spomenike tudi ogrozilo. Nekateri so nenadoma začeli ovirati promet, čeravno so se za tovrstnimi prizadevanji večkrat skrivali drugačni, ideološki povodi za odstranitev (Hojda in Pokorny 1996, 15).

Konec 19. stoletja je spomeniška propaganda preglasila ustvarjalnost⁶ in z dediščino spomeniške preobteženosti smo stopili v 20. stoletje, ki je pripeljalo spomenike nacionalsocializmu v Nemčiji in socialistični revoluciji v Rusiji do skrajnih meja že skoraj groteskne monumentalnosti. Prav tako se po drugi svetovni vojni v socialističnih državah na veliko postavljajo spomeniki in spominske plošče padlim partizanom, narodnim herojem in velikim bitkam. »Vsako mesto je želelo postaviti vsaj en spomenik nekemu svojemu partizanskemu heroju« (Rihtman - Avguštin 2000, 18). Ne nujno, toda povečini so bili kraji postavitve in formalna plat precej nedomišljeni⁷ - kar pa končno za spomenik pravzaprav sploh ni pomembno. Spremembe režimov po letu 1918, 1945 in v devetdesetih letih so prinesle resignacijo in likvidacijo spomenikov prejšnjih sistemov (Hojda in Pokorny 1996, 20). Zanimiv je odziv nekaterih umetnikov, torej ustvarjalcev spomenikov, ki spričo manipulacije s spomeniki v 20. stoletju posvečajo pozornost pri oblikovanju spomenika predvsem formalno-dekorativnim kvaliteta, in ne semantični funkciji.

II. a

V 20. stoletju se pojavijo tudi drugačni spomeniki. Spomeniki, ki jih prepoznajo in s tem uzakonijo ali - če se izrazimo v jeziku spomenikov - postavijo državne spomeniškovarstvene službe. S pojavom spomeniškovarstvene dejavnosti odpiramo novo poglavje v zgodovini spomenikov. »Klasičen spomenik, površno označen za mrtvega, živi naprej, spomenik je sedaj ali v izvorno primarnem ali pa v kasneje določenem, odkazanem sekundarnem pomenu« (Mai in Schmirber 1989, 11). Od spomenikov, postavljenih zavoljo spominjanja, se obračamo k prepoznam spomenikom, torej objektom, katerih funkcija

spominjanja je (ni pa nujno) drugotne narave. Kaj je prepoznano kot spomenik, določa oblast oziroma po oblasti ustanovljene spomeniškovarstvene ustanove s svojimi strokovnjaki.

O sekundarnih »kulturnih spomenikih« priča že dekret dvorne pisarne avstro-ogrske monarhije iz leta 1812. Mednje sodijo kipi, poprsja in glave iz bron in kamna; male plastike, podobe poganskih božanstev iz plemenitih in neplemenitih kovin, kamna ter glin; orožje, posode in orodje iz bron in drugih tvoriv; visoki in globoki reliefi iz kamna; basreliefi iz kamna; nagrobniki in napisni kamni (Baš 1955, 14). Prelomna pri uveljavljanju institucionalizirane varstva in s tem konstruiranja spomenikov je bila sredina 19. stoletja, saj je leta 1850 cesar odobril ustanovitev *Centralne komisije za preučevanje in ohranjanje stavbnih spomenikov*, ki je postavila temelje za nadaljnje avstrijsko in s tem tudi slovensko spomeniško varstvo (Hazler 1999, 23). Iz potrebe po uspešnejšem delu konservatorjev in korespondentov na terenu se je v državni spomeniški urad preimenovana *Centralna komisija* reorganizirala in decentralizirala. Po posameznih avstrijskih deželah so bili ustanovljeni deželni spomeniški uradi: za Kranjsko v Ljubljani, za Štajersko in Koroško v Gradcu in za Primor-

- 1 Izvor besede »spomenik« gre iskati v hrvaškem izrazu »spomenik«, izpeljanem iz »spomen«, kar pomeni »spomin«. Soroden je staroslovanski izraz »spomenoti (se)«, ki pomeni »spominjati se« in »pomen«, »spomin«. Praslovanski izraz »pomeneti« je pomenil »misliti potem«, saj gre za sestavljeni glagol iz »po«, torej »potem«, in »meneti«, torej »misliti« (Bezljaj 1995, 84-85 in Snoj 1997, 469, 597).
- 2 »Javno in trajajoče predočanje je družbena vloga spomenikov.« (Kluxen 1989, 31)
- 3 Vse citate je po svojih močeh poslovenila avtorica.
- 4 »Pomniki« pomeni spomeniki, »zapomniki« pa bi nekoliko nerodno lahko prevedli kot »pozabniki«, predpona »za-« je namreč nekakšna negacija.
- 5 Plemeniti so si do tedaj na nagrobnikih privoščili ščit z družinskim rodovnim grbom, samo izjemoma so bili upodobljeni, pa še to ne za javne namene. Sočasno z nagrobnimi spomeniki se je v 19. stoletju pojavila tudi bidermajerska spominska grafika, ki zahvaljujoč novim tiskarskim tehnikam, predvsem litografiji po letu 1828 in izumu fotografije, omogoči vsakomur osebno spominjanje od zibke do mrtvaškega odra. Osebna zgodovina postane predmet spominjanja in tradicije, o čemer pričajo poleg že omenjenih nagrobnih spomenikov tudi osebni dokumenti, spominske slike, mojstrska pisma, spomini na prvo obhajilo, vojaške in poročne fotografije, podobe umrlih otrok skupaj s šopom las, podobe cesarja, papeža, reformatorjev ali socialističnih voditeljev ter komode, albumi, stene za shranjevanje tovrstnih spomenikov osebnega spomina (Brückner 1989, 14).
- 6 Razhajanje med propagando in ustvarjalnostjo se izraža v napetosti med umetniško in splošno predstavo o spomenikih. Po poročilu Zdeneka Hojda in Jirija Pokornega so bila na Češkem spisana številna okorna in smešna napotila umetnikom, kakšen naj bi bil spomenik, in dandanes se zdi bizarno, v kaj vse so se spuščale tovrstne diskusije: v Husove kocike na bradi in pasmo Žižkovih konj (Hojda in Pokorny 1996, 15-17).
- 7 Primer formalne neizvirnosti je spomenik padlemu partizanu Rajku Željku na šmarnogorskem pobočju, ki povsem povzema formo nedaleč stoječega religioznega (!) kužnega znamenja.

ske v Pulju. Za prvega deželnega konservatorja ljubljanskega *Spomeniškega urada za Kranjsko*, ki je začel delovati leta 1913, je bil imenovan France Stele (Hazler 1999, 26). Stele je ostal konservator tudi na povojnem jugoslovanskem *Spomeniškem uradu za Slovenijo* in na kasnejšem *Banskem spomeniškem uradu* (Hazler 1999, 28). V spisu *Osnovna načela varstva spomenikov* (1928) je zapisal, »da spada pod pojem spomenik vse, kar je ostalo kot spomin na minulo življenje po preteku nekako spomina enega normalnega življenja oziroma dveh generacij, torej kar se je ohranilo preko 60 let od svojega postanka« (Stele 1928, 179). V spomeniškovarstvene okvire je skušal uvrstiti tudi že »etnografske spomenike«, ki jih je povezoval z ljudskim stavbarstvom in drugimi sestavinami ljudske kulture (Hazler 1999, 30). Vzporedno z uveljavljanjem posamezne veje znanosti so namreč pridobivali vrednost tudi predmeti njihovega preučevanja (Duić Kowalsky 2001, 67).

Po vojni je stanje etnografskih spomenikov kritično ocenil Boris Orel, ki je med objekte, ki sodijo med bistvene vrste etnološkega spomeniškega varstva, uvrstil kmečko materialno kulturo, ki se kaže v naselju, hiši in gospodarskih poslopih (Orel 1948, 22).⁸ Pravno varstvo spomenikov pa je vzpostavil *Zakon o zaščiti kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti Demokratične federativne republike Jugoslavije*. V prvem členu poleg premičnih in nepremičnih kulturno-zgodovinskih in umetniških spomenikov ter naravnih znamenitosti omenja tudi etnološke spomenike (Komelj 1976, 40).⁹ Leta 1948 dobimo *Zakon o varstvu kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti v LRS*, ki v prvem členu opredeljuje naravo spomenikov, ki so »zgodovinsko, arheološko, kulturnozgodovinsko, umetniško, etnografsko ali sociološko pomembni oziroma domačijsko značilni, zlasti pa spomeniki NOB« (Uradni list LRS, 137/1948). *Zakon o varstvu kulturnih spomenikov LRS* iz leta 1961, ki je reorganiziral spomeniškovarstveno dejavnost in omogočil bolj ali manj dokončno vzpostavitev mreže regionalnih zavodov, ni bistveno spremenil vsebine kulturnega spomenika (Uradni list LRS, 236/1961).¹⁰ Leta 1981 je bil sprejet *Zakon o naravi in kulturni dediščini*, ki je namesto spomenikov uvedel širšo kategorijo »dediščina«.¹¹ Dele naravne in kulturne dediščine, ki imajo posebno kulturno, znanstveno, zgodovinsko ali estetsko vrednost, pa razglase pristojni organi za kulturne ali zgodovinske spomenike oziroma za naravne znamenitosti. Zakon je določil tudi etnološki spomenik, kar so »lahko območja, stavbe, skupine stavb in premični predmeti vsakdanje rabe in oblikovani izdelki, ki izpričujejo način življenja in ustvarjalnost slovenskega naroda, italijanske in madžarske narodnosti in drugih ljudstev na območju SR Slovenije« (Uradni list SRS, 3/1981).

Kulturne spomenike od dediščine odbira tudi zadnji *Zakon o varstvu kulturne dediščine* iz leta 1999. »Kulturna dediščina so območja in kompleksi, grajeni in drugače oblikovani objekti, predmeti ali skupine predmetov oziroma ohranjena materializirana dela kot rezultat ustvarjalnosti človeka in njegovih različnih dejavnosti, družbenega razvoja in dogajanj, značilnih za posamezna obdobja v slovenskem in širšem prostoru, katerih varstvo je zaradi njihovega zgodovinskega, kulturnega in civilizacijskega pomena v javnem interesu. Dediščina so predvsem arheološka najdišča in predmeti; naselbinska območja, zlasti

stara mestna in vaška jedra, oblikovana narava in kulturna krajina, stavbe, njihovi deli ali skupine stavb umetnostne, zgodovinske ali tehnične prirevalnosti; stavbe in drugi predmeti, ki so v zvezi s pomembnimi osebami in dogodki naše politične, gospodarske in kulturne zgodovine; arhivsko gradivo; knjižnično gradivo; predmeti ali skupine predmetov zgodovinskega, umetnostnozgodovinskega, arheološkega, umetnostnega, sociološkega, antropološkega, etnološkega ali naravoslovnega pomena, ki izpričujejo zgodovinska dogajanja na Slovenskem.« Dediščina so po tem zakonu nepremičnine ali njihovi posamezni deli, skupine nepremičnin in območja ter premičnine in njihove zbirke. Kadar ima dediščina »elemente, s katerimi je dokazana kontinuiteta ali posamezna stopnja kulturnega in civilizacijskega razvoja ali ki predstavljajo kakovostni dosežek ustvarjalnosti, lahko ta dediščina dobi status kulturnega spomenika.« Loči spomenike državnega in lokalnega pomena ter opredeli etnološki spomenik: »Etnološki spomenik so območja, stavbe in skupine stavb, predmeti vsakdanje rabe in oblikovani izdelki, ki izpričujejo način življenja in dela Slovencev, pripadnikov italijanske in madžarske narodnosti ter drugih ljudstev na območju Slovenije« (Uradni list, 287/1999). Zakon je izraz zanimanja sodobne etnologije in s tem etnologov konservatorjev, ki so razširili svoje ozko tradicionalno osredotočenje na »ljudsko stavbarstvo« na preučevanje vsakdanjega življenja na podeželju, trgih in v mestih s poudarkom »na odnosu vseh poklicnih, socialnih, lokalnih in najrazličnejših drugih skupin do vsakokratnega kulturnega in naravnega okolja« (Delak Koželj 2001, 60, 61). Zvezda Delak Koželj meni, »da je z razširitvijo predmeta sodobnega etnološkega zanimanja na kulturne pojave vseh družbenih in poklicnih skupin ter načina vsakdanjega življenja nosilcev teh kulturnih pojavov prišlo do vsebinske širitve pojma kulturne dediščine«, ki v varstveni praksi zajema tudi etnološko dediščino skupaj z etnološkimi spomeniki.¹² Toda glede na sodobne usmeritve etnologije in zakonske definicije, ugotavlja Delak Koželj, obsega delo etnologa konservatorja obravnavo nepremične kulturne dediščine, vsebinsko opredeljene kot dediščine vsakdanjega življenja, ne pa »etnološke dediščine«, ki jo uporabljajo v praksi kot mašilo pri opredeljevanju rednega dela (Delak Koželj 2001, 61). Etnološka dediščina in s tem tudi etnološki spomenik kot dediščina posebne vrednosti se izkaže kot zgolj zakonsko določena kategorija.

III.

Funkcija spominjanja postavlja spomenike v simboličen in dejanski epicenter družbenega vpliva. Prav zato je spomenik že od začetka tudi politični akt, ritual za izražanje politične moči (Hojda in Pokorny 1996, 18). Dunja Rihtman - Avguštin v knjigi *Ulice moga grada* (2000) izčrpno opisuje soodnos zgodovine, politike in ideologije na eni ter ljudskega vsakdanjika na drugi strani ob primeru poimenovanja in postavitve kipa hrvaškega bana Josipa Jelačića na glavnem mestnem trgu. S spomeniki, ki so del prostorsko-časovnega vsakdanjika, se konkretizira zgodovina oziroma tradicija (Rihtman - Avguštin 2000, 16, 61-98). Pri spomenikih potekajo prireditve, demonstracije, polagajo se venci, prižigajo sveče, ritual odkritja spome-

nika pa je sploh najodličnejša priložnost za odkrito in prikrito manifestacijo političnih razmerij. Javne spomenike postavi vlada ali njej zvesta skupina. Tako imenovani opozicijski spomeniki so redki. Pogosta gesta oblasti pa je destrukcija spomenikov – simbolov starega režima, ki je prav tako legitimno dejanje kot postavitve (Hojda in Pokorny 1996, 20).¹³ Cilj postavljanja in varstva spomenikov je vzpostavljanje zgodovine, odstranjevanje spomenikov pa pomeni pravzaprav beg od zgodovine (Rihtman - Avgustin 2000, 61). Spomeniki so bili, so in očitno bodo tarča narodnih in političnih sporov. Živ promet s spomeniki – občasno čaščeni, drugič psovani – je simptom »spomenikarstva«. Spomenik, do katerega nima nihče odnosa, niti v pozitivnem niti v negativnem pomenu, preneha biti spomenik in postane *pozabnik*¹⁴ – mrtvi totem (Hojda in Pokorny 1996, 20). Konstituiranje spomenikov je politično dejanje – ali to velja tudi za drugotne kulturne spomenike, torej spomenike, ki jim to vlogo da šele spomenikarstvena stroka oziroma zakon? Prav tako kot spomenik narodnoosvobodilnega boja ali spomenik pesniku mitizira zgodovinski dogodek oziroma osebo, tako tudi sleherno prepoznanje

etnološkega spomenika iztrga iz (zgodovine) življenja določen trenutek, ga uokvirja ter izpostavi iz plejade dogodkov in življenj. Ustvarjen je obrazec za vzpostavitev tradicije, za tako imenovano invencijo tradicije, kot imenuje tovrstno formalizacijo zgodovine Eric Hobsbawm (Hobsbawm 1983, 1–14). Objekt vsakdanjega življenja se prelevi v registriran objekt s specifično družbeno vrednostjo (Fetz 1995, 141). Z razglasitvijo predmeta materialne dediščine za etnološki spomenik tega izvzamemo iz življenja, in to iz tistega, ki naj bi bilo po definiciji etnološke stroke predmet raziskovanja. S svojo kanonizacijo med spomenike ti pravzaprav stopijo iz polja neposrednega zanimanja etnologa, ostanejo le politični akt formalizirane zgodovine.¹⁵

Kakorkoli že, v družbeni praksi se etnološki spomenik zunaj etnološke oziroma konservatorske stroke in Uradnega lista ni uveljavil, o čemer priča dejstvo, da ga v nasprotju z arheološkim in umetnostnozgodovinskim spomenikom ne najdemo v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (1985), čeprav sta omenjena spomeniško varstvo in spomeniška služba, ki sta etnološki spomenik konstituirala,¹⁶ niti v *Enciklopediji Slovenije* (1998), kjer ga morda

8 Kasneje, leta 1954, je etnografske spomenike opredelil kot stvarne predmete ljudske materialne, socialne in duhovne kulture (Orel 1954, 13).

9 Na podlagi omenjenega zakona je bil ustanovljen tudi *Zavod za zaščito in znanstveno preučevanje spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije*, ki se je leta 1950 preimenoval v *Zavod za spomeniško varstvo LRS* (Hazler 1999, 50, 51).

10 »Za kulturne spomenike po tem zakonu štejejo nepremični in premični predmeti ter skupine predmetov, ki so zaradi svoje arheološke, zgodovinske, sociološke, etnografske, umetniške, urbanistične in druge znanstvene ali kulturne vrednosti pomembni za družbeno skupnost« (Uradni list LRS, 236/1961).

11 »Naravna in kulturna dediščina so po tem zakonu nepremičnine in premičnine in njihove skupine, območja in posamezni deli narave, ki imajo za SR Slovenijo ali za njeno ožje območje kulturno, znanstveno ali zgodovinsko vrednost. ... Kulturna dediščina so predvsem predmeti ali skupine predmetov zgodovinskega, arheološkega, umetnostnega, etnološkega, antropološkega in naravoslovnega pomena, ki dokumentirajo zgodovinska dogajanja na Slovenskem; stavbe in drugi predmeti, ki so v zvezi s pomembnimi osebami naše politične in kulturne zgodovine, arhivsko gradivo, arheološka najdišča, arheološke najdbe, umetniška dela in oblikovani izdelki, etnološki predmeti, stara orodja, naprave in stroji, stavbe, skupine ali deli stavb umetnostne, zgodovinske ali tehnične prirevalnosti; naselbinska območja ter stara vaška in mestna jedra« (Uradni list SRS, 3/1981).

12 Tu Delak Koželjeva opozori na anahronizem varstvene prakse, ki »razmejuje posamezne spomeniške zvrsti glede na značilne lastnosti, ki izhajajo iz tradicionalnih usmeritev posameznih strok«, in na željeno preseganje s pomočjo interdisciplinarnega pristopa (Delak Koželj 2001, 61).

13 O spomenikih v slovenskem vetru političnih premen piše Božidar Jezernik v prispevku *Monuments in the Winds of Change*: po prvi svetovni vojni so bili v Ljubljani odstranjeni spomeniki reprezentativnih osebnosti Avstro-Ogrske (na primer cesarja Franca Jožefa in maršala Johanna Josepha Radetzkega) ter v navdušenju nad novo Kraljevino Jugoslavijo postavljen spomenik kralju Petru pred mestno hišo in po njegovi smrti njegovemu sinu Aleksandru v parku Zvezda. Ob okupaciji so ju uničili Italijani. Po drugi svetovni vojni postavijo gigantske kipe Borisa Kidriča, Edvarda Kar-

delja, Josipa Broza - Tita in drugih revolucionarjev ter herojev, ki so po osamosvojitvi Slovenije pospravljeni v muzeje ali pa predmet žgočih polemik – odstraniti ali ne? (Jezernik 1998, 582–588)

14 Primerjaj opombo številka 4.

15 V tej zvezi bi opozorila na podobno ugotovitev Albrehta Graffa Egloffsteina o spornosti termina »Baudenkmal«, stavbni, arhitekturni spomenik. Zaradi večinoma ljudskostavbarske narave etnoloških spomenikov v Sloveniji (skoraj 90 odstotkov vse dediščine za lastnostmi etnološke dediščine je stavbne, prim. Kovačec Naglič 2001, 14) bi ga lahko slovenili kot »etnološki spomenik«. Pravi, da pri »stavbnem spomeniku« stopa pojem spomenik iz običajne podlage; nima več kvalitete zaznamovanja, njegova kvaliteta postane stopnja avtentičnosti. Ta avtentičnost je dandanes redkost, zavoljo katere postavljamo določene stavbe na mesto spomenika (Egloffstein 1989, 41). Podobno velja za etnološki spomenik. Spričo avtentičnosti, redkosti in drugih meril – Vito Hazler poudarja geografsko ali prostorsko merilo, zgodovinsko ali časovno, etnološko-sociološko, likovno ali estetsko in gradbenorazvojno merilo (Hazler 1999, 162) – postanejo nekateri predmeti etnološki spomeniki.

16 *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (1985, 856) nam geslo »spomenik« predstavi kot »kiparsko ali arhitekturno delo v spomin na določeno osebo, določen dogodek«. Naštevajo: »postaviti, zgraditi spomenik; bronast, kamnit, lesen spomenik; spomenik iz črnega marmorja, spomenik v obliki obeliska / odkriti spomenik / tu stoji spomenik slavnega pesnika, slavnemu pesniku / nagrobni spomenik; spomenik padlim partizanom / zakon o varstvu spomenikov«. Nadalje SSKJ omenja preneseni pomen, »v romanu je pisatelj postavil materijalen spomenik«, s prilastkom pa je »kulturna stvaritev, pomembno delo iz preteklosti«. Naštevajo: »ta grad je spomenik renesančne umetnosti / arheološki, umetnostnozgodovinski spomeniki, glagolski spomeniki«. SSKJ nadaljuje z »naravnim spomenikom«, kar je »primerek žive ali nežive narave, ki ima zaradi značilne oblike ali redkosti poseben kulturni, znanstveni pomen«, »rokopisnim spomenikom« in »brižinski spomeniki«. »Spomeniku« sledita še gesli »spomeniški« in »spomenikarstven«. Prvi je označen kot »pridevnik, nanašajoč se na spomenik: spomeniška dokumentacija; zbirati spomeniško gradivo / spomeniška vrednost hiše, vasi

lahko iščemo pod krinko spomeniške stavbe,¹⁷ kaj šele v vsakdanjem pogovornem jeziku. Slikoviteje kot *SSKJ* in vse enciklopedije pa minljivost in ničevost slehernega izmed spomenikov, ne zgolj etnološkega, prikazuje mo- to v knjigi *Pomniki a zapomniki* (1996). Res pa je, da s tem že prestopamo meje etnološko-antropološke razprave o spomenikih.

»Zlovoljen gleda stari muzikant na knežjem vrtu in mrko prestopa na kamnitem podstavku in se mu bržčas prav nič ne ljubi ... Le pogled na zvezdnati nebesni svod ga spodbuja in pomirja, kajti zaznava, da je doba obstanka spomenika, četudi najstanovitnejšega, figa proti večnosti.«

Josef Vachal, *Krvavý román*. Praha 1924.

Literatura

BAŠ, Franjo 1955: Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti. V: Varstvo spomenikov 5. Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo LRS, 13-37.

BEZLAJ, France 1995: Etimološki slovar slovenskega jezika 3. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

BRÜCKNER, Wolfgang 1989: Zugänge zum Denkmalwesen des 19. Jahrhunderts: kollektive Trägerschaften und populäre formen des Gedenkens. V: Denkmal - Zeichen - Monument: Skulptur und öffentlicher Raum heute, München, Prestel-Verlag, 13-18.

ČOPIČ, Špelca in Sonja Žitko - Durjava 1998: Spomenik. V: Enciklopedija Slovenije 12. Ljubljana, Mladinska knjiga, 208-213.

DELAČ KOŽELJ, Zvezda 2001: Problematika stanja in varstva nepremične etnološke dediščine v Republiki Sloveniji. V: Glasnik SED 41/1-2. Ljubljana, Slovensko etnološko društvo, 60-64.

DUČIĆ KOWALSKY, Nada 2001: Varstvo etnografske dediščine na prehodu stoletja. V: Glasnik SED 41/1-2. Ljubljana, Slovensko etnološko društvo, 65-69.

EGLOFFSTEIN, Albrecht Graf 1989: Das Denkmal - Versuch einer Begriffsbestimmung. V: Denkmal - Zeichen - Monument: Skulptur und öffentlicher Raum heute. München, Prestel-Verlag, 38-41.

FETZ, Herman 1995: Material culture - can objects tell us something about past societies. V: MESS: Mediterranean Ethnological Summer School. Ljubljana, Slovensko etnološko društvo, 131-142.

HAZLER, Vito 1999: Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem. Ljubljana, Založba Rokus.

HOBSBAWM, Eric 1983: Introduction: Inventing Traditions. V: The Invention of Tradition. Cambridge, Cambridge University Press, 2-14.

HOJDA, Zdenek in Jiří Pokorný 1996: Pomniki a zapomniki. Praha - Litomyšl, Paseka.

JEZERNIK, Božidar 1998: Monuments in the Wind of Change. V: International journal of urban and regional research 22/4. Oxford - Boston, Blackwell Publishers, 582-588.

KLUXEN, Wolfgang 1989: Denkmäler setzen - Identität stiften. V: Denkmal - Zeichen - Monument: Skulptur und öffentlicher Raum heute. München, Prestel-Verlag, 30-32.

KOMELJ, Ivan 1976: Leto 1945 in varstvo kulturnih spomenikov na Slovenskem. V: Varstvo spomenikov 20. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo, 5-51.

KOVAČEC NAGLIČ, Ksenija 2001: Predstavitev zbirnega registra kulturne dediščine in etnološke dediščine v njem. V: Glasnik SED 41/1-2. Ljubljana, Slovensko etnološko društvo, 12-16.

MAI, Ekkehard in Gisela Schmirber 1989: Mo(nu)ment mal: Denkmal? V: Denkmal - Zeichen - Monument: Skulptur und öffentlicher Raum heute. München, Prestel-Verlag, 7-12.

OREL, Boris 1948: Varstvo etnografskih spomenikov. V: Varstvo spomenikov 1. Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo LRS, 22-26.

-- 1954: Problematika varstva etnografskih spomenikov v Sloveniji. V: Slovenski etnograf 6-7. Ljubljana, Etnografski muzej.

RIHTMAN - AVGUŠTIN, Dunja 2000: Ulice moga grada: Antropologija domačeg terena. Zemun, Biblioteka XX vek, Beograd, Čigoja štampa.

SEDEJ, Ivan 1978: Etnološke raziskave in delež etnologije v raziskovanju pogojev za ohranjanje starih mestnih in vaških jeder. V: Glasnik Slovenskega etnološkega društva 18/3. Ljubljana, Filozofska fakulteta, 58-59.

SLOVAR SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA 1-4, 1970-1985. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

SNOJ, Marko 1997: Slovenski etimološki slovar. Ljubljana, Mladinska knjiga.

STELE, France 1928: Osnovna načela varstva spomenikov. V: Časopis za zgodovino in narodopisje 23. Maribor, Zgodovinsko društvo v Mariboru, 179-185.

URADNI LIST LJUDSKE REPUBLIKE SLOVENIJE. URADNI LIST REPUBLIKE SLOVENIJE.

VOLP, Reiner 1989: Zeichen der Mahnung. Zeichen sind nötig, welche Zeichen sind Möglich? V: Denkmal - Zeichen - Monument: Skulptur und öffentlicher Raum heute. München, Prestel-Verlag, 19-26.

/ spomeniško varstvo, spomeniška služba«, kot »služba, ki skrbi za ohranjanje, obnovitev, evidentiranje spomenikov«. Slednji pa se nanaša na »spomeniško varstvo«. Slovar omenja še »spomeniškovarstvene zakone« in »spomeniškovarstveno službo« (*SSKJ* 1985, 856)

¹⁷ *Enciklopedija Slovenije* šteje za spomenik »kiparski ali arhitekturni objekt, postavljen v spomin na posebno osebo ali dogodek. V širšem pomenu človekov izdelek, pojmovan kot priča njegovih preteklih duhovnih in materialnih kulture (tehnični spomenik), v najširšem pomenu tudi naravni spomenik, ki lahko pripada likovni domeni (spomeniki oblikovane narave). Likovni spomeniki nastajajo v sodelovanju arhitekture, kiparstva in besednega sporočila.« V nadaljevanju navajata Špelca Čopič in Sonja Žitko - Durjava tudi delitev likovnih spomenikov na arhitekturne (stela, steber, obelisk, piramida, slavolok in spomeniška stavba) in kiparske (človeška glava, celopostavna figura, konjenik in figuralna skupina). »Spomeniki so javni, postavljeni na zunanjih, vsem dostopnih površinah, redkeje v notranjčinah. Posebne skupine spomenikov so spominske plošče z napisi in včasih kiparskimi dodatki, nagrobniki in epitafi« (Čopič in Žitko - Durjava 1998, 208).